

תיקון ג'קסון – היעד: לחץ מדיני

כשנתיים לאחר שובי מושינגטון, החלו להתרקם שם הנסיבות אשר עשויות היו לקדם אותנו לקראת היעד המרכזי: הפעלת לחץ משמעותי על ברית-המועצות בתחום העלייה. יוזמתו התחיקתית של הסנטור הנרי ג'קסון, שקשרה את היציאה מברית-המועצות לקשרי הסחר, יצרה את התנאים להפעלת לחץ מדיני על המעצמה הסובייטית. בנסיבות שנוצרו, מצאנו את עצמנו במצב עדין. בעיני הסנטורים שהכירו אותי ובעיני המנהיגים היהודים, הייתי המומחה הישראלי בכל הקשור למצבם של יהודי ברית-המועצות. בדרך-כלל, בנושאים אלה לא רק התחשבו בהערכותי כי אם גם חיפשו לעתים קרובות את עצותי. כך היה גם כאשר פרצו הוויכוחים בעד ונגד תיקון ג'קסון. מעורבותי הבלתי ישירה התקבלה למעשה בהבנה ובאמצעותה זכיתי לרקום קשרי ידידות עם אחד הסנטורים הגדולים של אותם הימים.

שנת 1972 היתה שנה של עלייה גדולה. מספר היהודים שקיבלו הזמנות מישראל ופנו למשרדי הרישוי הסובייטי כדי לקבל אשרות יציאה, הגיע ב-1971 וב-1972 לעשרות אלפים. ב-1972 התברר לשלטונות, שהסירובים להעניק היתרי יציאה, הגירוש מהאוניברסיטאות, הפיטורים ממקומות העבודה, המאסרים, המשפטים והתעמולה העזה, כל אלה לא הרתיעו את היהודים ולא הקטינו את העלייה לממדים הרצויים. גם המס בסך 900 רובל לכל היתר יציאה לא הרתיע. ואז, ככל הנראה, החליטו הסובייטים לנקוט בצעד קיצוני שעל-פי תקוותם גם יניב תוצאות. ליהודים שפנו למשרדי הפנים נודע במפתיע על תקנה חדשה ('אוקז') שהתקבלה בסובייט העליון: כל מי שלמד במוסדות להשכלה גבוהה ומבקש לעזוב את המדינה. יחויב בתשלום "כופר דיפלומה". כלומר, תשלום תמורת לימודיו. התקנה קבעה את גובה התשלום לכל מקצוע על-פי הדירוג המקצועי. הסכומים נעו בין 1,700 רובל עבור לימודים ללא תואר, 4,500 רובל עבור לימודים לקבלת תעודה של מורה מוסמך, ועד 19,400 ואפילו 22,000 רובל עבור תואר בכיר. מהלומה קשה זאת שנחתה עלינו באופן פתאומי, היא שהולידה למעשה את "תיקון ג'קסון".

מספר היהודים בעלי ההשכלה הגבוהה בברית-המועצות היה גבוה מאוד. הסכומים שנדרשו לשלם בעלי השכלה גבוהה עבור היתרי היציאה היו מעבר ליכולתם של המבקשים לעלות. משפחה שהיה בה רק בוגר אוניברסיטה אחד, הועמדה בפני הברירה לוותר על העלייה או להשאיר את "המשכיל" בברית-המועצות. במדינה שבה היה השכר נמוך יחסית, מעטים יכלו לחלום על יציאה בתנאים החדשים. פרסום הידיעה על תקנה אכזרית זו היכתה בתדהמה את יהודי ברית-המועצות שביקשו לעלות, ואת אלה שאך זה התחילו להרהר בעלייה.

תדהמה אחזה גם ביהודי התפוצות, שכן הידיעה נפוצה במערב במהירות לאחר השידור בקול ישראל. את הידיעה העבירה פעילת העלייה לילה קורנפלד לכתבת הרדיו שרה פרנקל בשיחת טלפון תמימה, כאשר העירה: "עכשיו אנחנו שווים המון כסף", ובהמשך סיפרה על ה"כופר". התגובה לא איחרה לבוא וקולות מחאה נשמעו בברית-המועצות ובמערב. בהתייעצויות הדחופות שיזמתי ב"נתיב" היו הדעות חלוקות. היו שגרסו שיש לגייס מיליוני דולרים לתשלום "כופר התעודה" כדי שלא לפגוע בעלייתם של המוני היהודים. כך חשב למשל שייקה, שהצליח להעלות אלפי יהודים מרומניה, כשהמחיר לגולגולת הלך ותפח כמעט מדי שנה. לי אישית לא קל היה לוותר על הסיכוי לעליית כ-3,000 יהודים בחודש, ואולי אף יותר. אך לא הסכמתי להכנע לגזרה, שבה ראיתי תרגיל סובייטי. חשבתי שעלינו לנצל עד תום את חשיפת הסובייטים להתקפות של ביקורת נזעמת ומחאות במערב. לבסוף פסקנו: אין לשלם! החלטנו שיש לצאת במהירות למאבק ציבורי. הבאתי עמדה זו בפני גולדה, שתמכה בהמלצתנו ללא היסוס, כפי שתמך בה גם שאול אביגור. גם הרוב המכריע של הפעילים בברית-המועצות התנגד לתשלום המס והעדיף לצאת במאבק נגד הגזרה. ביקשתי מצבי נצר כי יורה לשליחי "בר" להפיץ את הסיכום: אין לשלם. יש לצאת למאבק ציבורי ומדיני כאחד.

הפצנו במערב את הידיעות על גלי המחאה הראשונים של היהודים בברית-המועצות ועל דרישתם של פעילי העלייה שלא להכנע ולא לשלם את המס החדש. עשרה מדענים יהודים דגולים במוסקבה, ובראשם חבר האקדמיה למדעים פרופ' בנימין לביץ', יצאו בהכרזת מחאה, שבה הדגישו כי התקנה עלולה להפוך יהודים משכילים ל"עבדים של המאה ה-20". על-פי תחשיב שנעשה בהתאם לתעריפי התקנה החדשה, היתה אמורה משפחתו של פרופ' לביץ', לשלם, לדוגמא, כ-100,000 דולר! (ברובלים), שכן גם שני בניו היו מדענים. 500 יהודים שלחו מכתב מחאה למזכיר האו"ם וביקשו להביא את בעיית חופש היציאה של יהודי ברית-המועצות בפני העצרת. זרם הידיעות על פעולות המחאה הלך וגדל. ארגונים יהודים במערב פירסמו הודעות מחאה, שזכו לפרסום נרחב בעיתונות. אליהם הצטרפו גם חברי פרלמנטים ואישי ציבור.

צבי נצר יצא לאירופה ואילו אני יצאתי בדחיפות לארצות-ברית. מאז ראשית שנת 1972 החלה להסתמן בממשל האמריקני המגמה, שהיתה מקובלת על הנשיא ניקסון ועל הנרי קיסינג'ר, ראש המועצה לבטחון לאומי, ליזום צעדים שיביאו לשיפור היחסים עם ברית-המועצות. ביוני 1972 הגיעו ניקסון וקיסינג'ר לביקור במוסקבה. ערב אותו ביקור קיימו קבוצות פעילים במוסקבה, לנינגרד, ריגה, קובנה ווילנה שביתות רעב הפגנתיות. ימים אחדים לפני ביקור הנשיא נאסרו פעילים אחדים במוסקבה, ככל הנראה, כדי למנוע מהם להיפגש עם האמריקנים. אצל פעילים אחדים נותקו הטלפונים. מספר קטן של מבקשי היתרי יציאה קיבלו לפתע הודעות גיוס לשירות צבאי, וביניהם גם יהודים שהיו משוחררים מסיבות בריאות. בכמה מן המקרים מצאו בחורים אלה מקום מסתור "עד יעבור זעם", כדי להימנע מקבלת סירוב ליציאה מטעמי בטחון לאחר שיחרורם.

ראשי הארגונים היהודים בארצות-הברית ביקשו מהנשיא ניקסון להעלות את נושא חופש העלייה בשיחותיו עם ברז'נייב. שנים לאחר-מכן סיפר קיסנינג'ר בזכרונותיו, שהנושא אמנם הועלה בשיחותיו עם שליט ברית-המועצות וכתוצאה מכך גדלה העלייה. האמת היא שהעלייה גדלה עוד בתחילת 1972, זמן רב קודם ביקורו של ניקסון במוסקבה. היהודים שעלו במחצית הראשונה של 1972, החלו לטפל בעלייתם עוד בסוף 1971 ובתחילת 1972, והיו כבר "בצנרת" לפני הביקור, שלדברי קיסנינג'ר הביא עמו, כביכול, את הגדלת העלייה. לעומת זאת, עובדה היא שמיד לאחר הביקור, "הכינו" הסובייטים את ההפתעה הגדולה של "כופר התעודה", שהיתה עלולה להביא לקיצוץ דרסטי במספר העולים.

בניו-יורק נפגשתי עם ראשי הקונגרס ובשיחותי הדגשתי את החשיבות של פעילות נמרצת בקונגרס. תמכתי בהחלטתם לפנות לבית הלבן ולמחמ"ד כצעד ראשון, אך לא הייתי בטוח שמחלקת המדינה והבית הלבן יגלו תקיפות במגעיהם עם הסובייטים בעניין התקנה, שהרי הממשל חיפש בהתמדה דרכים להידברות עם הסובייטים.

את מנכ"ל הלובי היהודי בקונגרס, סיי קנן, קירבתי לנושא שלנ עוד בעת שירותי

בוושינגטון. כשסיפרתי לו על הסכנה לעתיד העלייה אם תיושם תקנת הכופר, הוא נרתם

מיד לפעולה. קינן שוחח עם מספר סנטורים בעלי השפעה והציע למורי אמיתי, עוזרו של

הסנטור היהודי ריביקוף, לזמן להתייעצות מספר עוזרי סנטורים, ומורי אכן כינס את

הפורום להתייעצות.

כשהגעתי לווינגטון, העליתי בפני שגרירנו יצחק רבין את ההצעה לפנות לקיסנינג'ר ולבקשו להפעיל לחץ על הסובייטים כדי להסיר את רוע הגזרה. הסתבר לי שרבין כבר הספיק לשוחח עם קיסנינג'ר ועם פקידים בכירים במחלקת המדינה, והם גילו לו בין השאר, כי השגריר הסובייטי דוברינין טען בפניהם שמעצמה כבריית-המועצות איננה יכולה "להרשות לעצמה" לבטל תקנה של הסובייט העליון תחת לחץ מבחוץ. לא הייתי בטוח שדוברינין היה זה שהמציא את הטיעון. חששתי דווקא שמומחי מחמ"ד הם שהניחו כי אין לדרוש מבריית-המועצות לבטל תקנה שהתקבלה על-ידי הסובייט העליון. הסברתי לרבין שאין צורך בביטול התקנה, שכן ניתן להשעותה.

באותה עת, למען האמת, טרם היה בידינו או בידי האמריקנים הנוסח הרשמי של התקנה, אך לפי הפרטים שליקט עולה חדש שהגיע מקייב, נקבע באחד מסעיפי התקנה, שבידי משרד-הפנים ומשרד-האוצר הסמכות לשחרר מהגרים מתשלום מס ההשכלה. נוסח התקנה לא פורסם בעיתונות, והשגרירות האמריקנית במוסקבה קיבלה - לבקשתה - את הנוסח המלא רק מאוחר יותר.

העולה אשר הגיע מקייב ומסר לנו פרטים על התקנה סיפר, כי בשעה שהגיע למשרדי ה"אוביר" וביקש לדעת כמה בדיוק עליו לשלם והיכן לבצע את התשלום, הציע לו הפקיד, שטרם למד את הפרטים, לעיין במסמך שעל שולחנו. העולה עיין במסמך היטב, שינן את תוכנו, ורץ לביתו והעלה את הפרטים על הכתב. כשמסרתי לרבין את הפרטים שקיבלנו, הבהרתי לו שאחד מסעיפי התקנה מעניק למשרד-הפנים ולמשרד-האוצר את הסמכות לשחרר מהגרים מתשלום.

רבין הסביר את העניין לאמריקנים, ומסר בידיהם את נוסח התקנה, כפי שרשם אותו העולה מקייב. כשקיבלה השגרירות האמריקנית במוסקבה את נוסח המסמך מהסובייטים, התברר שהמידע שהביא העולה שלנו היה מדויק להפליא. איני יודע אם האמריקנים השתמשו בטיעון שלי בשיחות עם הסובייטים. מכל מקום, כעבור זמן קצר, התברר שצדקתי. בעקבות המחאות נגד המס החדש ובעיקר נוכח הפעילות בקונגרס, החלו השלטונות הסובייטים להעניק מספר גדול יותר של היתרי יציאה ליהודים, מבלי לגבות תשלומים בעד השכלה גבוהה. אכן, התברר שהשלטונות לא נזקקו לביטול התקנה כדי להתיר הגירה ללא תשלום ה"כופר".

זמן קצר לאחר שובי ארצה, דיווחו שליחינו בווישינגטון ובניו-יורק, שהסנטור הנרי ג'קסון מכין הצעת תיקון לחוק סחר חוץ שנידון בסנט, ועל-פיו הענקת מעמד מדינה מועדפת למדינה המבקשת מעמד זה, תותנה בחופש הגירה. מעמד של "מדינה מועדפת" הקנה זכות להנחות במכס על סחורות שאותה מדינה ייצאה לארצות-הברית. יוזמת ג'קסון נתמכה על-ידי כמה סנטורים חשובים, ובעיני היתה בעלת חשיבות עצומה.

הסנטור ג'קסון היה ידוע כידיד ישראל ותומך בפעולות שנעשו בסנט למען יהודי ברית-המועצות. הוא ייצג את מדינת וושינגטון, מדינה בעלת אוכלוסייה יהודית קטנה, ולכן אי-אפשר היה "לחשוד" בו, כי תמיכתו בעניין נובעת מחיזור אחרי הקול היהודי. עתה הייתי אחוז תחושה שהצלחת יוזמתו של ג'קסון עשויה להביא למפנה מכריע במאבק העולמי שניהלנו מאז 1956. הייתי משוכנע שאם יתקבל תיקון ג'קסון בסנט האמריקני, תהיה בכך פריצת דרך, ואם חס וחלילה תכשל יוזמתו, תהיה זאת מכה ניצחת לסיכוי להפעיל לחץ אמריקני אפקטיבי על ברית-המועצות. חששתי שבמקרה של כשלון, תצטמק שוב העלייה לממדי "טיפטוף" והסובייטים יסתפקו במחוות זוטרות על מנת לפייס את דעת הציבור במערב.

לא היה לנו ספק שיש לעודד ולהמריץ את הארגונים היהודים לפעול בין הסנטורים גם בווישינגטון וגם באזורי הבחירה שלהם כדי להגביר את התמיכה בתיקון ג'קסון. מיהרתי לשוב ולבקר בארצות-הברית. נודע לי שהממשל עמד לזרז את חתימת הסכם הסחר עם ברית-המועצות ולכן התנגד נמרצות לצירוף תיקון ג'קסון לחוק הסחר. בשלהי 1972 ועד לפיזור הסנט ה-92, לא הספיקו ג'קסון ועמיתיו הסנטורים להשלים את מלאכתם. ב-1973, עם פתיחת המושב הראשון של הסנט ה-93, הגיש ג'קסון מחדש את הצעת התיקון בתמיכת 73 סנטורים.

הפעם, במקביל לסנט, הוגשה הצעת תיקון זהה גם בבית הנבחרים. חבר בית הנבחרים ואניק מקליבלנד שבמדינת אוהיו, הצליח לגייס למעלה מ-200 חברי בית הנבחרים כשותפים בהגשת ההצעה. היה זה מרק טליסמן, עוזרו של ואניק, שיזם ועודד את הקונגרסמן להגיש את הצעת התיקון.

בקליבלנד, אזור הבחירה שלו, נשען ואניק על תמיכת בוחריו היהודים. יהודי קליבלנד שגילו עניין ופעילות בנושא יהודי ברית-המועצות, עשו רבות בעניין.

באביב 1973 שבתי וביקרתי בארצות-הברית. בווינגטון התפתח באותה עת מאבק חריף בין הממשל לבין תומכי תיקון ג'קסון בבית הנבחרים ובסנט. קיסנינג'ר החליף את רוג'רס כמזכיר המדינה וגם המשיך לכהן כראש המועצה לבטחון לאומי. בכך העניק הנשיא לקיסנינג'ר מעמד בעל עוצמה גדולה מאוד. שקוע כל כולו ביישומם של ההידברות והדטנט עם ברית-המועצות, ראה קיסנינג'ר בתיקון ג'קסון "תקיעת מקל" בגלגלי המדיניות שלו. דווח לי שבסוף שנת 1972 התייחס קיסנינג'ר בביטול ליוזמת ג'קסון ואף הרגיע בכך את השגריר הסובייטי דוברינין. אך באביב של שנת 1973 החל הממשל לפעול במלוא המרץ על מנת לסלק את "אבן הנגף" מדרכו. עמדתו של הסנטור היתה לצנינים בעיני קיסנינג'ר. בין מוסדות הממשל ובראשם קיסנינג'ר, לבין הסנטור ג'קסון ובני בריתו בסנט, התפתחה התמודדות חריפה שנמשכה לאורך כל השנה. הנרי ג'קסון, דמוקרט ממדינת וושינגטון, כיהן כיושב-ראש של תת-ועדה לבעיות נשק אסטרטגי. בכל הנוגע ליחסים ביליטרליים עם ברית-המועצות, נקט עמדה תקיפה ונחשב בסנט ובכלי התקשורת כבעל עמדה קשוחה (Hard Liner), בעוד שבכל הנוגע למדיניות פנים אמריקנית, כגון בעיות כלכלה וחברה, היה בעל השקפות ליברליות. את ג'קסון ואת צוות עוזריו הכרתי אישית רק ב-1973 בעת ביקורם בארץ. כבר מן הפגישות הראשונות נקשרה בינינו מערכת יחסים יחידה במינה. הוקסמתי מהשלישייה המופלאה: הסנטור ושני עוזריו, דורותי פוסדיק וריצ'רד פרל. הסנטור, ממוצא נורבגי, שגם יריביו הודו בהגינותו, ביושרו האינטלקטואלי ובנועם הליכותיו, עורר בי ממש רגשי הערצה. ראיתי בו איש עקרונות ולא סתם תכסיסן מוכשר ובעל נסיון. העזר כנגדו ויד ימינו ד"ר דורותי פוסדיק, בתו של תיאולוג נוצרי בעל שם, היתה אשה חכמה ומשכילה, שחיצוניותה הטעתה עד מאוד. היא היתה נמוכת קומה, שברירית במבנה גופה, לבושה בפשטות, ופניה, שלא היו מאופרים, הקרינו טוב לב ורוך. אשה זו, כפי שהתגלתה אחר-כך, היתה קשה כפלדה וידעה להילחם את המלחמות "המקצועיות" שלה בנחישות ובאומץ לב. ריצ'רד פרל, הרשים אותי כבר מהכרותנו הראשונה. צעיר יהודי שחרחר ויפה תואר, מבריק, בעל מחשבה מקורית ויכולת ביטוי. בדומה לדורותי, גם הוא היה נמרץ וקשוח בהתמודדות עם יריביו, יריבי הנרי ג'קסון. את ריצ'רד שהיה בעל רוח סוערת ידע הסנטור לטפח בחכמה ובסבלנות. הוא העריך וממש אהב את שניהם אך גם ירע "לעצור" בעדם, כשהקצינו את פעילותם מעבר לרצוי. כבשה את לבי התחושה ששלושתם ראו במלחמה על חופש עלייתם של היהודים מברית-המועצות, שליחות אנושית ומוסרית. בעת ביקורם הראשון בישראל, יזמתי פגישה בינם לבין עולים אחדים, פעילי עלייה ותיקים. הפגישה התקיימה בדירה צנועה של עולה בירושלים. השעות שג'קסון, דורותי וריצ'רד בילו בפגישה זו, הניחו יסוד להבנה עמוקה ויסודית בנושא. במשך כמעט עשר שנים עד לפרישתי ראיתי בשלושתם בני ברית נאמנים ומסורים. היחסים שהתפתחו בינינו היו הרבה מעבר ליחסי בעלי ברית לרעיון ולמאבק, והיו כאמור יחסי ידידות חמים.

אחרי מלחמת יום הכיפורים ביקר ריצ'רד בביתי בכפר בלום והכיר את משפחתי. בביקורי בווינגטון ביקרתי בבתייהם של דורותי וריצ'רד. בכל ביקור נפגשתי, כמובן, עם הנרי ג'קסון לשיחות ארוכות לעיתים במשרדו ולעיתים במסעדת הסנט. את הסנטור עם אשתו הלן, בתו ובנו אירחתי גם בכפר בלום. הבן, אז כבן 13, התרשם כנראה מאוד מהקיבוץ. כעבור חודשים אחדים כאשר ביקרתי במשרדו של ג'קסון בווינגטון, הפתיע אותי הסנטור כשהגיש לי מעטפה גרולה ובה חיבור מודפס של בנו על הקיבוץ. הנער, שנדרש בבית ספרו לכתוב חיבור בנושא חופשי, בחר לכתוב על הקיבוץ. החיבור שמור עמי עד היום כמזכרת יקרה מאדם נפלא, הנרי סקופ ג'קסון.

בביקורי בווינגטון לפני על-פי-רוב בדירתו של ריצ'רד פרל. בביתו, פגשתי הרבה דמויות ווינגטוניות מעניינות, ביניהם את ג'ון ליימן, מי שהיה העוזר של קיסניגר ומאוחר יותר מזכיר (שר) הצי בממשלת רייגן, שגם הוא ביקר אצלנו בכפר בלום. הכרתי את ארוסתו של ריצ'רד, לסלי, צעירה חכמה וחביבה. כאשר נשא ריצ'רד את לסלי לאשה, ערך את החופה רב רפורמי. לג'קסון ולי ניתן הכבוד לחתום כעדים על תעודת הנישואין.

באותם ימים, לא עלה, משום-מה, בדעתי לשאול את ריצ'רד כיצד ציץ הרעיון של תיקון ג'קסון. רק כעבור שנים רבות, עם כתיבת זכרונותי, שוחחתי עם ריצ'רד ועם דורותי על "ימים עברו", ולמדתי כיצד נולד "תיקון ג'קסון". הסנטור ג'קסון שהתקומם נגד "מס הדיפלומה" המביש ביקש את ריצ'רד פרל, עוזרו היהודי, לטכס עצה כיצד להילחם בגזירת מס זו. בהתייעצות של קבוצת עוזרי סנטורים, שהתכנסו על מנת להעלות הצעות כיצד להפעיל את הסנט, העלה גם ריצ'רד פרל הצעיר, שהיה בעל נסיון של שלוש שנים בלבד כעוזר לסנטור, הצעה משלו. מכיוון שהממשל עסק באותם הימים בהכנת חוק סחר חוץ, הוא הציע להתנות הענקת מעמד של מדינה מועדפת (MFN), המעניק הטבות מכס למדינה הסוחרת עם ארצות-הברית, רק למדינה שתבטיח מדיניות של חופש הגירה. הנאספים החליטו לשקול את ההצעה, לאחר שכל עוזר יביא את הנושא בפני הסנטור שלו. כאשר שמע הנרי ג'קסון את הצעתו של ריצ'רד, הוא ביקש ממנו להכין ללא דיחוי נוסח הצעה של "תוספת" - תיקון להסכם הסחר, שהוכן כבר לדיון. ריצ'רד ודורותי מיהרו לנסח את "התיקון", וג'קסון החל בגיוס תמיכה בין עמיתיו הקרובים מבין הסנטורים. כך נולד "תיקון ג'קסון" והחל לקרום עור וגידים. כאשר החליט הסנטור ג'קסון להתמודד על המועמדות לנשיאות מטעם המפלגה הדמוקרטית, עקבתי אחר המהלך בהתרגשות. כמובן שרציתי עד מאוד בהצלחתו, אך אני מודה ומתוודה, שלא כל כך האמנתי בכך. סקופ ג'קסון היה בעל קסם אישי רב במגעיו האישיים עם בני-אדם, אך חסרה לו הכריזמה הדרושה למנהיג. ג'קסון לא היה מסוגל לכלול בנאומיו אפילו שמץ של דמגוגיה, הגזמה או הבטחות שלא האמין בהן. אמריקני אחר, שכמדינאי יכול היה להיות, לדעתי, מתלמד אצל ג'קסון, נבחר בסופו של דבר כמועמד ואחר-כך היה לנשיא.

הדיון בסנט על התיקון אמור היה להתקיים באוקטובר 1973. עד אז התנהלו ויכוחים פומביים ושני הצדדים היריבים היו עסוקים במאמצי שכנוע של סנטורים

וחברי קונגרס. ג'קסון ותומכיו בסנט, וואניק בבית הנבחרים על צוותיהם ועוזריהם, פעלו בקונגרס, כשארגונים יהודים, להוציא כמה חריגים, התייצבו מאחוריהם. מנגד, הגבירו הבית הלבן ומחמ"ד את לחצם. הסנטור פולברייט הוותיק, שלא הצטיין מעולם באהדת לישראל, עמד בראש המתנגדים לתיקון ג'קסון-וואניק בקונגרס.

ללחץ כנגד תיקון ג'קסון הצטרפה גם חברת "פפסי-קולה" שניהלה באותם ימים משא-ומתן על עסקה גדולה מאוד עם ברית-המועצות, והעומד בראשה, דונלד קנדל בתמיכת מחמ"ד, יזם התארגנות של גורמים עסקיים, שהיו מעוניינים בסחר עם ברית-המועצות. קנדל נבחר כיושב-ראש "ועדת החירום של הסחר האמריקני", שניהלה תעמולה נמרצת נגד התיקון. קיסניג'ר חיפש דרכים ללחוץ על ארגונים יהודים שלא יתמכו בתיקון. חוק הסחר התקבל ברוב גדול בבית הנבחרים בדצמבר 1973. מגוף החוק נפלה ההצעה להוציא את התנאים שהציג תיקון וואניק. הדיון הסופי בסנט נדחה כדי שאפשר יהיה להגיע לפשרה עם הסובייטים. כבר אז הפריע מאוד תיקון אחר שהגיש הסנטור סטיבנסון, שהגביל ל-300 מיליון דולר את האשראי שהבנק ליבוא ויצוא יכול היה להעניק לסובייטים לתקופה של ארבע שנים. בעיני הסנטור ג'קסון האיום שלא להעניק מעמד של מדינה מועדפת לברית-המועצות, היה המקל ואילו האפשרות לזכות באשראי גדול, היה ה"גזר". במשא-ומתן שהתנהל בין ג'קסון לבין השגריר דוברינין, בתיווכו של קיסניג'ר, נשאל ג'קסון מה "המיכסה השנתית" של עולים שתענה על התנאי בעניין ההגירה ותספק את הסנטור. ג'קסון נקב במספר שישים אלף, בעוד שבזמנו הופצה שמועה שהסובייטים היו מוכנים לארבעים וחמישה אלף. הסובייטים בעצמם הכחישו שנתנו הסכמה למספר כלשהו. לחצו של הבית הלבן ומחמ"ד על מנהיגים יהודים הלך וגבר לקראת ההצבעה המכרעת בסנט.

בבעיה זאת נתקל איז'ו רגר, שליח "בר" בניו-יורק, שעודד את ראשי הארגונים היהודים לתמוך במאמצי ג'קסון. איז'ו הזעיק אותי לניו-יורק, שם פגשתי את ראשי הארגונים היהודים, ועשיתי כמיטב יכולתי להדגיש את חשיבותו של תיקון ג'קסון. בשובי הביתה חיכתה לי הפתעה. בוקר אחד שוחחתי עם השר ישראל גלילי במשרדו, שהיה קרוב למשרדנו בקריה בתל אביב. פתאום צלצל הטלפון ומעברו השני של הקו היתה ראש-הממשלה, גולדה מאיר. ה"שלום" שהשמיעה גולדה, הדליק אצלי נורה אדומה. "נחמיה", פנתה אלי, "אני מתכוונת להוריד מעצמי את הטיפול בנושא שאתה עוסק בו. ייתכן שאמנה שלושה שרים שיהוו בשבילך כתובת... "מה פתאום? קרה משהו?" שאלתי. "יש לי מספיק צרות וכאבי ראש. ממילא אתה עושה מה שאתה רוצה, וכשאני רוצה, אניך מתייעץ. הבוקר היה אצלי ג'ק שטיין, מראשי הקונסרבטיבים באמריקה. שטיין פנה לשגריר, שמחה דיניץ, וסיפר שקיסניג'ר מבקש כי שטיין יפעל בין היהודים נגד תיקון ג'קסון. דיניץ יעץ לו להענות לפנייתו של קיסניג'ר. כשחזר לניו-יורק התנפלו עליו ראשי הארגונים היהודים בטענה שנחמיה לבנון 'מתעקש' על חשיבותו של תיקון ג'קסון. ג'ק שטיין שאל אותי כמה שגרירים יש בארצות-הברית, אמרה גולדה. הגבתי ללא היסוס שאם איני ממלא את שליחותי כראוי, אוכל לחזור

הביתה לכפר בלום. גולדה נשמעה מאוד נרגזת כשאמרה: "זו חוצפה לפרש כך את דברי" וטרקה את הטלפון. ישראל גלילי, שהיה שר בלי תיק ומקורב מאוד לגולדה, החליט בו במקום לגשת אליה, ואילו אני חזרתי למשרדי. כעבור זמן מה ביקש ממני גלילי שאסור למשרדו. "הרוגז כאילו ולא היה", אמר גלילי בחיוך וסיפר לי ששיכנע את גולדה בטעותה. "שמחה דיניץ, כשגריר, שומר על יחסים טובים עם הבית הלבן. נחמיה עושה את שליחותו למען עליית יהודי ברית-המועצות. העסקנים היהודים בארצות-הברית מספיק מתוחכמים ומשופשים פוליטית בכדי להבין את הפרובלמטיקה. בשביל ראש הממשלה זה המוצא הנוח."

התקרית אכן חוסלה, אך הנושא צץ מחדש כעבור זמן מה, סמוך לצאתה של גולדה לארצות-הברית, לפגישה עם הנשיא ניקסון. היה ידוע לי שגולדה תסע עם "סל קניות" בעיקר בתחום הבטחוני. במברק ששלח שמחה דיניץ דווח כי קיסינג'ר סיפר שהנשיא זועם על תמיכת היהודים בתיקון ג'קסון. רצוי, כך אמר שגרירנו, שישראל תעשה מחווה לנשיא, והשגריר ינסה "לצנן" את התלהבותם של המנהיגים היהודים התומכים בג'קסון. גולדה יזמה התייעצות בהשתתפות מספר שרים, יושב-ראש הסוכנות ושלושה נציגים של משרדנו - שאול אביגור, צבי נצר ואנוכי. גולדה קראה את המברק של השגריר וביקשה מהנוכחים להביע יאת דעתם. השרים סברו שיש לעשות את המחווה לנשיא ולהורות לשגריר לפעול בהתאם. לואי פינקוס גימגם ולא היה ברור בדיוק מה הוא מציע. "מה יש לך להגיד?" פנתה אלי גולדה. אמרתי שפנייתו של השגריר ליהודים לא תשמר בסוד. "סברתי כי לא ייתכן שממשלת ישראל תייעץ ליהודים להתנגד לחקיקה, שמהווה לחץ מדיני ממשי ראשון על ברית-המועצות לפתיחת השערים. בעיני תיקון ג'קסון הוא מפנה היסטורי, כאשר המעצמה החזקה בעולם נקראת להסתכן בפגיעה באינטרסים הכלכליים והמדיניים שלה למען גאולת יהודים. מדובר במדינה שבעבר סגרה את שעריה בפני פליטים יהודים, שהגיעו מגרמניה הנאצית לחופיה. לא ייתכן שממשלת ישראל תיתן הוראה כזאת לשגריר, אמרתי. גולדה לא הביעה את דעתה, ורק ציינה שהמצב מסובך והיא תשוב ותשקול היטב מה עליה לעשות. ידעתי שניצחתי... לפרשה זו היה סיום מעניין.

עם שובה של גולדה מהביקור בארצות-הברית לא הזדמן לי לפגוש אותה, ולא שמעתי מפיה דבר, אם כי ידעתי ששמחה דיניץ לא קיבל הוראה בעניין תיקון ג'קסון. את הדיווח קיבלתי מגלילי, ששמע את הסיפור מגולדה. הנשיא השמיע בפני גולדה את ההסבר על היעד המדיני החשוב שבפיתוח קשרים כלכליים עם ברית-המועצות, בממדים שישפיעו על מיתון המדיניות התוקפנית שלה במוקדי הסכסוך בין מזרח למערב, כולל המזרח התיכון. הנשיא ביקר קשות את הנסיון לשבש את מאמציו המדיניים, וזאת על-ידי הפגיעה שעלולה להיגרם להסכם הסחר עם הסובייטים על-ידי התיקון שמציע ג'קסון. "אינך מתכוון שאני אשכנע מנהיגים יהודים אמריקנים להתנגד לתיקון", אמרה גולדה לנשיא ארצות-הברית שמיהר להסביר כי לא התכוון לכך, אלא פשוט רצה להבהיר את "התסבוכת". לא שמעתי משום מקור שתיקון ג'קסון הפריע להצלחת פגישתה של גולדה עם נשיא ארצות-הברית.

פרשה זאת הזכירה לי ארוע דומה. היה זה ערב ביקורו הראשון של ברז'נייב בארצות-הברית בקיץ 1973. הארגונים היהודים תיכננו הפגנה גדולה בווינגטון, אך קיסינג'ר ביקשם בשם הנשיא לקיימה בניו-יורק או בשיקאגו, שגם בהן אמור היה ברז'נייב לבקר. קיסינג'ר ביקש גם מהשגריר שמחה דיניץ לשכנע את המנהיגות היהודית להיענות לבקשתו של הנשיא. שמחה הבריק לגולדה את הדברים בתוספת הערה ששליחו של נחמיה בניו-יורק מעודד את היהודים לקיים את ההפגנה דווקא בווינגטון. גולדה זימנה אליה שרים אחדים, ואת יצחק רבין, השגריר הקודם בארצות-הברית. בדיון נשארתי במייעוץ. היחיד שתמך בי היה רבין, שהעיד כי שנים רבות אנו ממריצים את היהודים להפגין ולכן לא ייתכן, אמר, שכאשר מגיע שליטה של ברית-המועצות לארצות-הברית נהיה דווקא אנו שמרפים את ידי היהודים. "אסור", אמרתי בישיבה, "לרפות את ידי היהודים שמכינים הפגנה מרשימה ואסור להתכחש לגישה שטיפחנו כל השנים." גולדה הקשיבה, אך לא הגיבה ואני שהכרתיה, ידעתי שבשתיקתה היא בעצם סומכת על שיקול דעתי ובדעתה להורות לשמחה שימשיך ידו מהוויכוח המתנהל בין הבית הלבן לבין היהודים. וכך היה.

סמוך לתאריך ההצבעה בסנט על תיקון ג'קסון הגעתי לווינגטון. באותם ימים ביקר בבירת ארצות-הברית השר יגאל אלון. לאלון ולשגריר נקבעו פגישות עם כעשרה סנטורים, כדי לבקש את תמיכתם בנושאים שעמדו בין ארצות-הברית לבין ישראל. שוחחתי עם אלון וביקשתי לשוחח עם הסנטורים גם בנושא תיקון ג'קסון. הצעתי שיביע לפחות את הערכתו למאמצי הסנטורים הפועלים לפתיחת שערי ברית-המועצות. יגאל סיפר לי שלדברי שמחה דיניץ אין סיכוי שהתיקון יזכה לרוב בסנט, שכן הלחץ של הבית הלבן על הסנטורים חזק מאוד. מפגישותיו הראשונות התרשם יגאל שההערכה של שמחה קרובה לאמת. מיהרתי לניו-יורק. היה זה סוף שבוע ובמלון שבו התאכסנתי התאספו כמה מאנשי מפתח של הקונפרנס. סיפרתי להם את ששמעתי מאלון והפצרתי בהם לפעול נמרצות ללא דיחוי. בהתייעצות סוכם לפעול מיד. ישעיהו מינקוב, מנכ"ל הארגון, שהיווה את הזרוע המדינית של מועצת הקהילות היהודיות בארצות-הברית (נקר"ק) דאג יחד עם עוזריו להתקשר טלפונית אל ראשי הסניפים של כל הארגונים ברחבי ארצות-הברית, כדי להבטיח שבכל קהילה ישלחו אלפי מברקים לסנטורים המייצגים את מדינתם. אחרים דאגו לשיחות טלפוניות עם אישים יהודים ברחבי המדינה, שהיו להם קשרים טובים עם הסנטורים. נעשתה עבודה מהירה ויעילה בשעות היום והלילה.

בערב שבו נערכה ההצבעה ישבתי עם איז'ו רגר והצוות בקונסוליה בניו-יורק, ממתינים בצמאון לידיעה מווינגטון. כשהגיעה הבשורה נשמתי לרווחה והרמנו כוסיות "לחיים".

הנצחון והמקלחת הקרה

אפופים באווירת הנצחון, לא חשנו כיצד ניצל הסנטור סטיבנסון את תמיכת הסנטורים בתיקון ג'קסון, כדי להעביר בסנט גם את התיקון שלו ללא מאמצים מיוחדים. היתה זו ממש מכה "מתחת לחגורה".

למעשה, גם ג'קסון ותומכיו לא התלהבו מתיקון סטיבנסון, אך לא העריכו נכונה את מידת הנזק שהוא עלול לגרום. לגבי הסובייטים האשראי שיעניק הבנק ליצוא ויבוא היה מרכיב חשוב מאוד בהסכם הסחר, ותיקון סטיבנסון הגביל את סכום האשראי לממדים מעליבים ואבסורדיים, ל-300 מיליון דולר בלבד.

כמעט מיד פרץ ויכוח בין תומכים ומתנגדים לתיקון ג'קסון. מתנגדי התיקון ובראשם קיסנינג'ר, טענו שהתיקון גרם לווייתור סובייטי על הסכם הסחר ולצמצום העלייה. מעטים מאור בציבור הרחב ידעו עובדות ופרטים על מה שהתרחש מאז 1971 בכל הנוגע לעליית יהודים מברית-המועצות. ב-1974 "שכחו" מתנגדי התיקון שפתיחת הדיונים סביב יוזמת ג'קסון היא שהניעה את הסובייטים לוותר בזמנו על יישום "כופר התעודה" והעלייה הלכה וגברה עד שב-1973 הגיעה לשיא. הצמצום בעלייה התחיל רק אחרי שהסובייטים, בתגובה לתיקון סטיבנסון, סירבו לחתום על הסכם הסחר. קל מאוד היה להפיץ את הטיעון, שתיקון ג'קסון פוצץ את הסכם הסחר עם הסובייטים, ובעקבות זה צמצמו הסובייטים את ממדי העלייה. עשיתי כמיטב יכולתי להסביר לראשי הארגונים היהודים את האמת לאמיתה. סיי קנו, הסמכות בעיני יהודים לגבי מה שקורה בסנט ובקונגרס, פירסם מאמרי הסבר בבולטין שהופץ בוויינגטון וברחבי ארצות-הברית. המאבק על תיקון ג'קסון לא הסתיים למעשה בהצבעה בסנט, אלא התחיל מחדש.

מאז 1974 ולאורך שנים נעשו נסיונות ללחוץ על הקונגרס לסגת מן התיקון. על מחמ"ד הופעל לחץ מצד חברות כלכליות בעלות עוצמה כמו יבואני החיטה ו"פפסי-קולה", שהיו מעוניינות לקדם סחר עם ברית-המועצות. כך היה בימי כהונתם של הנשיאים ניקסון, פורד וקרטר. על ארגונים ואנשי ציבור יהודים הוגברו הלחצים להפסיק את תמיכתם בתיקון ג'קסון-ואניק, והשנים 1974 עד 1978 היו שנים קשות מאוד. העלייה הצטמצמה, ובזחילה התחילה להתפתח תופעת "הנשירה" שמאוחר יותר הנחיתה מכה קשה על העלייה מברית-המועצות. בתחנת המעבר בווינה החלו להתרכז יהודים שיצאו מברית-המועצות בעזרת הזמנה שקיבלו מ"קרוב" בישראל, והיו מצוידים באשרה ישראלית שניתנה להם בשגרירות הולנד במוסקבה, וביקשו להגר לארצות-הברית ולא לעלות לארץ.

מ-1974 החלה נסיגה די חריפה בהשפעתה ובפעילותה של התנועה למען יהודי ברית-המועצות, שעד אז עשתה חיל ברחבי העולם המערבי. ב-1976 הצעתי לקרוא לוועידת בריסל שנייה. במיוחד הדאיגה אותי הנפילה ברוח הלחימה אצל ארגונים יהודים בארצות-הברית. הצמצום במספר העולים היה מלווה בגידול במספר הסירובניקים אשר נשאו בברית-המועצות. כדי לשמור על הישרדותם של פעילי העלייה בתוככי ברית-המועצות היה חשוב לשמור על הפעילות במערב

בעוצמה כזאת שהדיה יגיעו לאזני הרפיוזניקים. הדי הפעילות במערב עודדו את הפעילות וחיזקו גם את רוחם של אסירי ציון.

בביקורי בניו-יורק סמוך ליום הסולידריות, נמסר לי שהסנטור ג'קסון לא נענה להזמנה להופיע בהפגנת ההמונים. מיהרתי למשרדו בווישינגטון והצגתי לפניו ולפני עוזריו ריצ'רד ודורותי את משמעות אי-הופעתו. הוספתי שמנהיגים יכולים אולי להרשות לעצמם פסק זמן מפעילות מדינית אך תנועה המונית, אם תלך בדרך זו, ספק אם תתעורר מחדש. בתגובה אמר ג'קסון שאני מזכיר לו את הסיפור על רופא שהיו באות אליו גבירות מהודרות שלא נזקקו כלל לתרופות אלא למנוחה. כדי לרצותן היה הרופא נותן להם מרשם לכדורים שאינם מועילים אך גם אינם מזיקים. "סנטור", ביקשתי מג'קסון, "תן כדור ליהודי ניו-יורק." ג'קסון פרץ בצחוק והתרצה. "דוקי, תראי מה אפשר לעשות..." אמר לדורותי. לפחות חבר קונגרס אחד לא עמד בלחץ ושינה את דעתו. היה זה ואניק בכבודו ובעצמו. הסובייטים "עבדו" עליו במרץ וארגנו לו ביקור בברית-המועצות. משם הגיע ואניק לביקור בארץ. פגשתיו בירושלים, והוא סיפר לי על שיחה שקיים עם ארבאטוב, ראש המכון הסובייטי לענייני ארצות-הברית וקנדה. "דיברנו כסלאבי אל סלאבי" אמר לי ואניק כשקטעתי אותו לרגע כדי להסביר לו שרק אחד מהם היה סלאבי, כי השני, כלומר ארבאטוב, יהודי, או חצי יהודי. נראה שלא שכנעתי את ואניק, אך הצלחתי להזהירו שלא ינהג בפזיזות. מכל מקום, מאז לפחות, הנמיך את קולו.

תיקון ג'קסון החזיק מעמד שנים תוך ויכוחים אין סופיים שאילצו את שליחינו בארצות-הברית לעמוד על המשמר שמא יגברו הספיקות בארגונים. מעניין שאפילו המיליטנטים ב"יוניון", הארגון, החוץ הממסדי - נפלו במלכודת של מחמ"ד, ולפחות לפרק זמן מסוים החלו להכריז שיש לוותר על תיקון ג'קסון.

באותן שנים נאלצתי לבקר מעת לעת בארצות-הברית, כדי לסייע לעמיתינו בקונפרנס לעמוד בוויכוחים שצצו בכל פעם מחדש. הכל פסק כאשר הסובייטים החלו כבר בסוף 1977 להקל על יציאת היהודים. בשנת 1978 גדל מספר היוצאים וב-1979 הגיע למספר שיא של 51,000. בעת הזאת הציעה השגרירות הסובייטית לסנטור ג'קסון, לשקול אפשרות שיבקר בברית-המועצות. ריצ'רד פרל גילה את אזני שהסנטור התלבט האם להיענות להזמנה לכשתגובש רשמית. ג'קסון רצה להיפגש במהלך הביקור עם פעילי העלייה ועם דיסידנטים לא-יהודים, אך הוא עמד על כך שיודיע את הדבר מראש לשגריר דוברינין. הסברתי לריצ'רד שסנטורים אחרים וביניהם קנדי, נפגשו עם רפיוזניקים כשביקרו במוסקבה כאורחי ממשלת ברית-המועצות. הם לא שאלו איש ולא הודיעו על כך מראש. ריצ'רד הסביר שזה שורשה של הבעיה, שכן ג'קסון מבקש להגיש מלכתחילה רשימה של אנשים שברצונו לפגוש. הזהרתי אותם שהסובייטים לא יסכימו לכך והביקור לא יתקיים. וכך אכן היה. הביקור לא התקיים אך העלייה הלכה וגברה.

המשא-ומתן שהתנהל תקופה ארוכה בין ברית-המועצות לארצות-הברית, על הגבלת הנשק האסטרטגי, עלה בסתיו 1979 על שרטון. באותם ימים שהיתי בווישינגטון, והייתי עד לדיבורים על הצורך לבדוק, ואולי "למתן", את תיקון

ג'קסון, נוכח זרם העלייה, שהגיע לקצב של למעלה מ-4,000 עולים בחודש. ההסכם אמור היה לעלות להצבעה בסנט, כשלפתע ללא כל אזהרה נחתה כמו משמים "פרשה" שאותה גילה הסנטור צ'רץ' (Church), שבדרך-כלל היה בעל עמדות מתונות. התברר שבניגוד להסכם שנחתם בין ארצות-הברית לברית-המועצות בימי משבר קובה, שוהה עדיין באי יחידה קרבית סובייטית. הסנטור "גילה" הפרה של ההסכם. התסבוכת הדיפלומטית והמדינית הפכה, כפי שהתברר מאוחר יותר, לתקרית אבסורדית ומגוחכת. "הגילוי" לא היה חדש. היחידה היתה קטנה ובלתי משמעותית והשמועות על קיומה לא הדאיגו אף אחד באדמיניסטרציה האמריקנית. אבל "הגילוי" כביכול יצר אווירה עכורה בווישינגטון, עד כדי כך שהממשל נמנע מהבאת הסכם "סאלט" להצבעה. באווירה זאת חדלו לפתע לדבר גם על עתידו של תיקון ג'קסון.

כעבור תקופה קצרה פלש הצבא הסובייטי לאפגניסטן, ומאמצי ההידברות בין שתי מעצמות-העל פסקו לגמרי. ארצות-הברית גינתה בחריפות את התוקפנות הסובייטית וכתגובת ענישה החליטה להחרים את האולימפיאדה במוסקבה. בתקופת הקיפאון לא היתה, כמובן, משמעות לתיקון ג'קסון, אך כשנפתח שוב מסלול ההידברות בין המעצמות, בימי נשיאות רייגן בארצות-הברית וגורבצ'וב, שעלה לשלטון בברית-המועצות, הגיעה גם שעתו של תיקון ג'קסון.

כאשר במשא-ומתן עם הסובייטים העלו הנשיא רייגן ומזכיר המדינה שולץ את נושא חופש ההגירה, ג'קסון כבר לא היה בחיים, ואילו אני כבר פרשתי מעבודתי וחזרתי לקיבוץ. עמידתם התקיפה של האמריקנים הביאה במחצית השנייה של שנות השמונים לפתיחת שערים ולעלייה המונית.

דיק שיפטר, סגן מזכיר המדינה לזכויות האדם בממשל רייגן, סיפר לי, כי במהלך השיחות שהתנהלו בין גורבצ'וב לרייגן, שאל האחרון האם ידוע לגורבצ'וב שלפני בואו הפגינו בווישינגטון מאות אלפים מיהודי אמריקה. גורבצ'וב השיב כי שמע משהו וניסה להעביר את השיחה לנושאים כבדי-המשקל שהיו על סדר יומם. אך רייגן התעקש ושאל אם ידוע לגורבצ'וב שהמפגינים דרשו חופש הגירה מברית-המועצות ליהודים המבקשים לעלות לישראל. רייגן הסביר לאורחו שהציבור האמריקני לא יכול להשלים עם ההגבלות החמורות שמטילה ממשלת ברית-המועצות על אזרחיה היהודים. רק לאחר שאמר דברים כדרכנות עבר רייגן לדון בנושאים גורליים לעתיד העולם, כמו הגבלת הנשק האסטרטגי וצמצום הנשק הגרעיני הנמצא בידי המעצמות. מזכיר המדינה ג'ורג' שולץ ניצל כל הזדמנות ללחוץ על הסובייטים לשנות את מדיניותם לגבי המיעוט היהודי.

העמדה האמריקנית במחצית שנות השמונים בנושא העלייה היתה תולדה של המסע ההפגנתי והמאבק הציבורי שהתנהלו במשך שנים בארצות-הברית וברחבי העולם המערבי. אך היה זה הסנטור הנרי ג'קסון שהעלה את העיקרון של חופש ההגירה לדיון בסנט, והנציח אותו בחקיקה. וכך, במחצית שנות השמונים כבר היה זה אך טבעי שהבית הלבן ומחמ"ד יכללו את הנושא בדיונים עם ברית-המועצות. התרומה של תיקון ג'קסון להצלחת המאבק לפתיחת שערי העלייה היתה בעלת חשיבות עליונה.

עולים על עגלת הסכם הלסינקי

בקיץ 1973, כשגברו המאמצים להעביר סוף-סוף את התיקון בסנט, התרחש בהלסינקי בירת פינלנד מאורע מדיני מרשים, שמבחינה היסטורית תרם גם הוא תרומה מכרעת לפתיחת השערים. 35 שרי-חוץ ממדינות אירופה, ארצות-הברית וקנדה, התכנסו לדיונים במסגרת "הוועידה לבטחון ושיתוף פעולה באירופה" (ובש"א), מה שנקרא אחר-כך "תהליך הלסינקי". היה זה דיון מסכם למשא-ומתן שנמשך שנים בעקבות יוזמה סובייטית לקבל מן המערב הכרה משפטית לשינויי גבולות באירופה, שהיו תוצאה של מלחמת העולם השנייה. שליט ברית-המועצות, ברז'ניב ראה בהסכם שינציח את הגבולות את גולת הכותרת של המדיניות הגלובלית של ממשלתו. רוב מדינות אירופה ראו ביוזמת ברז'ניב סיכוי להגיע לרגיעה במלחמה הקרה, שתמנע זעזועים מדיניים וצבאיים באירופה. הם האמינו שהליכה לקראת הסובייטים תביא גם לרגיעה בהתמודדות בין מדינות נאט"ו לבין מדינות "ברית ורשה".

לא כל מדינות אירופה ששו להסכם, שהיה מנציח את הפגיעה בגבולותיהן אחרי מלחמת העולם השנייה. ההסכמה הפסיבית של ארצות-הברית, היא שהביאה את כל מדינות אירופה, להוציא את אלבניה, אל שולחן הדיונים בוועידת הלסינקי ביולי 1973, אך המגעים החלו למעשה כבר ב-1972. נציגי מדינות מערב אירופה העלו לדיון את מה שהם כינו "תנועה חופשית יותר של בני-אדם ורעיונות". עוד ב-1972 היתה עמדתו של קיסניגזר מאוד מינורית לגבי רעיונות שירגיזו את הסובייטים.

בוועידת הלסינקי נשא גרומיקו את הנאום המרכזי וייחד את עיקרי דבריו להבטחת שלימות הגבולות הקיימים, תוך התעלמות ממשאלות שהועלו בדיונים המוקדמים ובהם רעיונות לטיפול מגעים חופשיים בין בני-אדם במערב ובמזרח. את המתקפה בנושא זה פתח שר-החוץ של בריטניה, והצטרפו אליו שר-החוץ ההולנדי ושר-החוץ הגרמני, שהדגישו בתקיפות כי הדיונים על שיתוף צריכים לכלול חופש תנועה של אינפורמציה ורעיונות. בניגוד לנציגי אירופה, טישטש מזכיר המדינה האמריקני רוג'רס, את הנושאים שהיו קשורים בזכויות אדם. בהתאם לקו שהיתוו ניכסון וקיסניג'ר בביקורם במוסקבה ב-1972, ובהצהרה על עקרונות היסוד שעליהם חתמו ברז'ניב וניכסון, לא היתה כל התייחסות לזכויות אדם בדברי רוג'רס. קיסניג'ר, בספר זכרונותיו, ניסה ליצור רושם כאילו בעת הביקור במוסקבה הושגה הסכמה מצד הסובייטים להקל על עליית יהודים וזאת בניגוד גמור למציאות. על-אף העמדה המבישה של נציג ארצות-הברית, ניצחה עמדתם התקיפה וגלויית הלב של הבריטים.

הוחלט על הקמת שלוש ועדות -ועדה לבעיות בטחון, ועדה לשיתוף כלכלי וועדה לקשרי אנוש.

חלפו שנתיים נוספות בוויכוחים ודיונים, עד שב-1975 נחתם הסכם הלסינקי

הסופי, מסמך בן ארבעים אלף מלים, שבעיני רבים באירופה ובארצות-הברית היווה נצחון מדיני מרשים לסובייטים ונצחון אישי של ברז'נייב. הסובייטים השיגו מן המערב את מה שציפו מוועידת הלסינקי; הכרה בגבולות שנקבעו לאחר מלחמת העולם השנייה והנצחתם במסמך בינלאומי, חתום על-ידי מדינות מערב אירופה, ארצות-הברית וקנדה. תמורת הישג זה הסכימו הסובייטים לכלול בהסכם הכרה בעקרון של כיבוד זכויות האדם והזכויות הבסיסיות בהסדר היחסים בין מדינות. ואף-על-פי-כן כלל הנוסח הפושר הסברים על המשמעות של "תנועה חופשית יותר של בני-אדם ורעיונות", שנכללו במה שמכונה "הסל השלישי" של ההסכם.

הסכם הלסינקי של 1975 עורר ביקורת חריפה במערב. הועלתה, בין השאר, טענה שלא רק שהסעיפים העוסקים בזכויות אדם היו "צמחוניים" ולא ברורים, אלא שלא היה כל בטחון שברית-המועצות ובעלות-בריתה אכן מתכוונות ליישם.

כפי שהתברר מאוחר יותר, גם הפתח הצר שנפתח בהסכם זה בתחום זכויות האדם היה זה שאיפשר לאחר-מכן את השינויים המפליגים באירופה. בפגישות המעקב שעל קיומן הוחלט בוועידה - בבלגרד ב-1977/78 וביתר תוקף ב-1980/83 - תקפו נציגי מדינות המערב את ברית-ורשה על הפרת העקרונות שעליהם הוסכם בהלסינקי. הלחץ בנושא זכויות האדם הלך וגבר ובמשך שנים נמצאה ברית-המועצות בעמדת התגוננות כמעט בכל דיון בסוגיית הסכמי הלסינקי.

הופעת האמריקנים בדיונים בבלגרד היתה שונה לחלוטין מזו שהיתה בהלסינקי. ראש המשלחת האמריקנית, השופט ארתור גולדברג, האשים את הסובייטים בהפרת ההסכם ואף תקף את ברית-המועצות ואת גרורותיה על פגיעתן בזכויות האדם. גולדברג הביא דוגמאות של דיכוי ורדיפות וקרא רשימה, אמנם לא גדולה, של קרבנות. ברשימה הופיעו דיסידנטים כמו פרופ' אנדריי סחרוב, יורי אורלוב ופעיל העלייה אנטולי שרנסקי. המשלחת הסובייטית התנגדה לביקורת שמתחו עליה נציגי המערב. ראש המשלחת הסובייטית פתח במתקפת נגד והכריז שלא המערב הוא שילמד אותם על כיבוד זכויות אדם. פגישת בלגרד הסתיימה באי-הסכמה ברורה. אולם לנו היה ברור שגם בהיעדר הסכמה, נפתחות אפשרויות להעלאת הנושא שלנו על במה בינלאומית. החלטנו לעלות על עגלת הדיונים בהזדמנות הראשונה ולקראת המפגשים במדריד שנפתחו ב-1980, היינו מוכנים היטב.

בראש המשלחת האמריקנית עמד הפעם מקס קמפלמן ידידי הטוב עוד מימי וושינגטון. בברכת הבית הלבן נקט קמפלמן עמדה תקיפה ובלתי מתפשרת בנושא זכויות האדם. החלטנו לשלוח למדריד את שליחנו בפאריס ודאגנו שם לנוכחות קבועה, בין השאר, כדי לעמוד בקשר עם נציגי התקשורת. הצעתי לדולצ'ין, שעמד אז בראש הסוכנות היהודית, לקיים את ישיבת הפריזידיום במדריד. הגעתי למדריד ימים אחדים לפני הישיבה לצורך התייעצויות עם מקס קמפלמן. מקס ביקש שבמדריד יהיו נוכחים נציגים מקהילות יהודיות באירופה המערבית, כדי שיוכלו "לתדרך" את נציגי מדינותיהם. נוסף על כך החלטנו לנצל את במת מדריד

ולהביא לשם משלחות של נשים, מדענים ורבנים, שייפגשו עם נציגי מדינות המערב, פגישות שאנחנו נדאג לכיסוין התקשורת.

מקס קמפלמן ערך ארוחת-צהריים, שאליה הוזמנו שמונה ראשי משלחות מאירופה המערבית, וכן שלושה ישראלים - אייב הרמן, דולצ'ין ואנוכי. כשבירך את הנוכחים, אמר מקס שהוא מייצג שני נשיאים שלו - את נשיא ארצות-הברית ואת אייב הרמן, נשיא האוניברסיטה העברית, שהוא, קמפלמן, נמנה על חבר הנאמנים שלה. לאחר מכן הציג אותי בפני הנוכחים וביקשני לספר לנוכחים את הידוע לי על מצבם של פעילי העלייה הנרדפים. בביקורי במדריד למדתי להעריך ש"ועדת הלסינקי" במדריד תשמש זירה חשובה ביותר לפעילותנו לאורך תקופה ממושכת. התקשרנו ישירות עם הראשים והמנהלים של הגופים, שריכזו את הפעילות למען יהודי ברית-המועצות באירופה ובארצות-הברית. מטעם הקהילות היהודיות באירופה ובארצות-הברית התחילו להתארגן משלחות שנפגשו לסירוגין עם ראשי המשלחות הרשמיות לוועידה. הגיעו גם משלחות שפעלו למען אסירי ציון ורפיוזניקים. משלחת של ויצ"ו בראשותה של נשיאת הארגון רעיה יגלום, העלתה את פרשת סבלה של אידה נודל, שנרדפה על-ידי השלטונות הסובייטים על שעסקה בהושטת עזרה לאסירים במחנות ובבתי-סוהר.

מאסרה והגלייתה של אידה נודל הסעיר את הרוחות במערב. קבוצות ובודדים באירופה ובאמריקה נזעקו להגן על האשה הבודדה אך אמיצה, שסבלה קשות על דאגתה למשלוח חבילות לאסירים וביקורם בבתי-סוהר ובמחנות. הכוכבת ההוליוודית ג'יין פונדה, "השמאלנית", שבזמנו קוממה את הממסד האמריקני בביקורה בווייטנאם, נענתה לפניית יהודים בלוס אנג'לס והפצירה בקרמלין לשחרר את אידה נודל.

הגיעה למדריד גם אביטל שרנסקי, שביקשה את התערבותן של משלחות המערב אצל הסובייטים למען שחרור בעלה, אנטולי שרנסקי. מאמצינו למנוע מהנושא לרדת מסדר היום בכל יום, נשאו פרי. לגורלם של יהודי ברית-המועצות היתה תהודה גדולה בוויכוחים שניהלו מדינות המערב עם ברית-המועצות. דיונים אלה תרמו את חלקם להכשרת הקרקע להיענות הסובייטית בעתיד לדרישות המערב, ובראש וראשונה לדרישתה של ארצות-הברית לאפשר עלייה חופשית מברית-המועצות.